

De wereld volgens Partenij Pavlovič

Raymond Detrez

Bij de studie van zogenaamde ‘overgangperiodes’ – en alle historische tijdvakken kunnen vanuit bepaald perspectief wel als ‘overgangperiode’ begrepen worden – hebben historici de neiging om vooral aandacht te besteden aan die eigenschappen van personen en groepen die het komende tijdvak lijken aan te kondigen. Dat doen historici omdat zij, in tegenstelling tot degenen die ze bestuderen, op de hoogte zijn van wat het komende tijdvak gaat brengen en omdat ze gevoelig zijn voor geschiedenis-in-ontwikkeling. Voor de marxistische geschiedschrijvers in het voormalige communistische Oost-Europa, die geloofden dat de geschiedenis op een doel afstevende, was het vertonen van ‘toekomstgerichte’, ‘progressieve’ eigenschappen zelfs vaak een *conditio sine qua non* om überhaupt als historisch studieobject in aanmerking te komen. Dat doel van de geschiedenis was niet per se de op basis van het historisch materialisme geprofeteerde universele klasseloze samenleving, maar, voor de ‘kleine volken’ in Oost-Europa en op kortere termijn, ook een eigen onafhankelijke nationale staat. Tussen beide bestemmingen bestond geen fundamentele tegenstelling: door de grote imperia in Oost-Europa voor te stellen als feodale staten kreeg de strijd voor nationale onafhankelijkheid het karakter van een burgerlijke revolutie – en was meteen het bedje gespreid voor de ‘socialistische revolutie’, die het Rode Leger op het einde van de Tweede Wereldoorlog zou helpen gebeuren.

De genoemde vooringenomen kijk op de geschiedenis houdt echter het risico in dat de gevoelswereld en de denkpatronen van mensen in het verleden de onderzoeker ontgaan en hij of zij daardoor niet in staat blijkt om hun doen en laten adequaat te verklaren. Misschien zijn zulke ‘toekomstgerichte’, ‘progressieve’ eigenschappen helemaal niet representatief. Mensen en samenlevingen zijn waarschijnlijk meer getekend door het verleden dat hen gevormd heeft dan door een toekomst waarvan ze geen weet hebben. Deze ‘stelling’, als deze triviale vaststelling zo mag heten, wil ik hier graag illustreren aan de hand van het leven en werk van Partenij Pavlovič, een Bulgaarse geestelijke in dienst van de Servische kerk, die leefde in de eerste helft van de achttiende eeuw.¹

Partenij Pavlovič – een ‘voorloper’?

De achttiende eeuw is op de Balkan een ‘overgangperiode’ *par excellence*. In de zeventiende eeuw – dat is zo ongeveer de idee – leven de christelijke Balkanvolken in het schrijnende gemis van eigen staten onder het ‘Turkse juk’ en in de ban van een obscurantistische kerk, die hen weghoudt van de moderniteit. In de negentiende eeuw omhelzen ze de Westerse beschaving en strijden ze voor de verwezenlijking van hun ‘eeuwenoude droom’ – nationale onafhankelijkheid. In de achttiende eeuw leven figuren die het allemaal zien aankomen en zich, hoewel ze nog behoren tot de oude wereld, toch al inzetten voor de toekomstige. Partenij wordt door zijn Bulgaarse biografen voorgesteld als niets minder dan een vroege vertegenwoordiger van de Verlichting op de Balkan en van de Zuid-Slavische onafhankelijkheidsbewegingen. Het verst gaat Vasil Kiselkov – al mag het tijdstip van zijn oordeel, de nadagen van het stalinisme – als verzachtende omstandigheid gelden:

¹ Partenij was een Bulgaar, maar bracht zijn hele actieve leven door onder de Serven. Zijn familienaam wordt in het Bulgaars en in andere Slavische talen die het Cyrillisch alfabet gebruiken *Павлович* (transcriptie: Pavlovič) geschreven, maar in het Servisch *Павловић* (transcriptie: Pavlović). Wij opteerden hier voor het neutralere Pavlovič. Aangezien, zoals we zullen zien, Partenij geen enkel belang hechtte aan zijn etnische origine, zullen wij de kwestie of hij tot de Bulgaarse, dan wel tot de Servische literatuur- en cultuurgeschiedenis moet gerekend worden, hier buiten beschouwing laten.

Als monnik leefde hij met de ideologie van alle Oudbulgaarse schrijvers. Als publieke figuur (*общественник*) echter moet hij gerekend worden tot diegenen onder zijn tijdgenoten, die een besef hadden van de agonie van het feodalisme en van de opkomst van de bourgeoisie en die daarom hun bijdrage leverden tot de groei van de pas ontstane nationale bevrijdingsbeweging onder de volken op het Balkanschiereiland.²

Bonjo Angelov is bereid te erkennen dat Partenij ‘in de eerste plaats een aanhanger is van de ideeën van het christelijke geloof, waarmee hij van kindsbeen af is opgevoed en te midden van de activisten (*деятели*) waarvan hij opgroeit en zich vormt als denkend mens.’ Maar, poneert Angelov, “belangrijker zijn de kiemen van de nieuwe tijd”, waaronder ‘het religieuze, Slavische en nationale bewustzijn dat hij aan de dag legde’ en ‘zijn waardering voor de Russische buitenlandse politiek ten aanzien van de Zuid-Slaven’.³

Pirin Bojadžiev, Partenij’s meest uit- en breedvoerige biograaf, karakteriseert zijn held aan het begin van zijn studie als ‘deze man van de Verlichting, die onder de Zuid-Slaven zijn tijd vooruit was’ (*този човек на Просвещението, изпреварил времето си сред югоизточноевропейските славяни*) en die zich ‘in de avant-garde bevond van degenen die in Zuidoost-Europa het tijdperk van de Verlichting teweegbrachten (*в челните редици на онези, които създават в Югоизточна Европа епохата на Просвещението*)’.⁴

In werkelijkheid was Partenij in alle opzichten een man van het verleden, met een levensbeschouwing die zonder voorbehoud als premodern kan bestempeld worden, een man die niet in staat was nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en historische gebeurtenissen anders te begrijpen en te appreciëren dan vanuit die premoderne wereldbeschouwing.

Eerste omzwervingen

Over Partenij Pavlovič weten we weinig meer dan wat hij zelf vertelt in zijn korte, wat rommelige, in het Kerkslavisch geschreven *Autobiografie* en in her en der verspreide marginalia van zijn hand.⁵ Hij werd geboren omstreeks 1700 in Silistra (destijds Dorostol genoemd), een Osmaanse vestingstad aan de Donau in Bulgarije. In zijn ‘vaderland Silistra’ (*въ моемъ отечествъ Доростолъ*) kreeg hij onderwijs in de ‘grammatica’ van Paleologos van Constantinopel; de Octoechos, de Psalmen en de Handelingen van de Apostelen leerde hij lezen in het Grieks bij Tetradhis, ‘bedevaarder naar het Heilig Graf’.⁶ Over geen van beide leraren van Partenij is verder iets bekend. Waarschijnlijk werden ze naar Silistra uitgenodigd door de erudiete metropoliet van Dorostol, Hierotheos, auteur van een reisgids voor pelgrims naar de Heilige Berg.⁷ Het zou kunnen dat Hierotheos de leergierige Partenij heeft aangemoedigd om zijn studies voort te zetten aan de Vorstelijke Academie van de Heilige

² Vasil Kiselkov, *Prouki i očerti po starobălgarska literatura* [Studies en schetsen over de Oudbulgaarse literatuur]. (Sofia: BAN, 1956), 398.

³ Bonju St. Angelov, *Săvremennici na Paisij* [Tijdgenoten van Paisij]. Vol. 2. (Sofia: BAN, 1964), 58-59.

⁴ Pirin Bojadžiev, *Partenij Pavlovič*. (Sofia: Nauka i izkustvo, 1988), 3, 58.

⁵ Partenij’s autobiografie werd voor het eerst gepubliceerd in Dimitrije Ruvarac, “Avtobiografija Partenija Pavloviča [De autobiografie van Partenij Pavlovič].” *Srpski Sion* 15 (1905), nr. 14, 396-399, nr. 15, 430-432, nr. 17, 493-495, nr. 18, 526-528, nr. 19, 553-556. Marginalia en andere documenten verschenen in de meeste gevallen eveneens eerst in Servië, maar werden verzameld in Angelov, *Săvremennici*, 25-53, 197-209. Wij citeren hier uit deze laatste uitgave.

⁶ Angelov, *Săvremennici*, 201.

⁷ Ioannis Komninos, *Proskynitarion to Agiou Orous tou Athonos* [Boek voor de pelgrims naar de Heilige Berg Athos]. (Venetia: N. Glykys, 1745).

Sava in Boekarest, in die tijd één van de modernste scholen voor orthodox-christelijke jongeren in het Osmaanse Rijk. De academie was gesticht in 1694 door Constantin Brâncoveanu, *voievod* (vorst) van Walachije, die in 1714 wegens collaboratie met Peter de Grote in de oorlog van 1709-1711 samen met zijn vier zonen in Istanbul werd terechtgesteld.⁸ Partenij studeerde precies in deze turbulente tijd aan de Vorstelijke Academie. Hij volgde retorica bij Georgios Chrysogonos van Trebizonde en (neo-)Aristotelische filosofie bij Markos Porfyropoulos van Cyprus.⁹ De onderwijstaal was het archaïserende, ‘geleerde’ Grieks; Partenij noemt het ‘Helleense scholing’ (*учение еллинское*). Het is niet helemaal duidelijk waar Partenij Kerkslavisch geleerd heeft, maar de kans is groot dat dat gebeurde aan diezelfde academie, waar het Kerkslavisch een leervak was.¹⁰ Hij zou ook de school bij de Kerk van de Heilige Georgios de Oude in Boekarest kunnen bezocht hebben, waar Kerkslavisch werd onderrichtet.¹¹ Overigens leerde hij in Boekarest ook Latijn, Walachs (Roemeens) en Italiaans.

Begin 1719 reisde Partenij naar Italië, vermoedelijk om daar zijn studies voort te zetten, maar door zijn rabiëte afkeer van het katholicisme kwam hij al gauw in moeilijkheden. Hij stak de Adriatische Zee over naar Zadar en trok vandaar via Korfoe naar Kastoria in Macedonië. Daar studeerde hij bij de beroemde Methodios Anthrakitis. Partenij vermeldt dat Methodios onderricht gaf in Cartesiaanse filosofie, maar het is niet duidelijk of hij ook zelf die lessen volgde. Hij heeft het alleen over ‘logica en een beetje wiskunde’.¹² In 1721 werd Methodios naar Constantinopel ontboden en in 1723 door de Heilige Synode veroordeeld als volgeling van de ketterse leer van de Spaanse mysticus Miguel de Molinos.¹³

Het is aannemelijk, zoals Vassilis Maragos vermoedt, dat Partenij zijn omzwervingen voortzette na het vertrek van Methodios naar Istanbul in 1721.¹⁴ Via Vlorë in Albanië trok hij naar Ohrid, de zetel van het autocefale aartsbisdom dat daar in het begin van de elfde eeuw door de Byzantijnse keizer Basileios II was gesticht. Partenij bezocht het naburige klooster van de Heilige Naum, aan het meer van Ohrid, en Moschopolis (vandaag Voskopojë in Albanië). Daar bevond zich een belangrijke school, gesticht in 1700 en in 1744 gepromoveerd tot Academie. Partenij ontmoette er Gerasimos Konstantinidhis, een van de leraren aan de school en auteur van een *Akolouthia ton agion eptatithmon* (Eredienst voor de Heilige Zeventalligen), een van de veertien boeken die tussen 1731 en 1760 werden uitgegeven door

⁸ Brâncoveanu’s Moldavische evenknie, de geleerde Dimitrie Cantemir, die nog nauwer betrokken was bij de samenzwering, wist na de nederlaag van Peter tegen de Osmanen aan de Proet in 1711 te ontkomen naar Sint-Petersburg, waar hem nog een schitterende carrière wachtte. Antioch Kantemir, de meester van het Russische syllabische vers, was zijn zoon.

⁹ Markos Porfyropoulos was van 1702 tot 1719 de tweede directeur van de Academie en hoogleraar neo-Aristotelische filosofie, natuurkunde en astronomie. Hij had een brede wetenschappelijke interesse en stond open voor moderne ideeën. (Flora Rovithis, Doina Ionescu and Eleni Rovithis-Livanou, “Greek Scholars at the Princely Academies in Bucharest and Jassy,” *Romanian Astronomical Journal* 23, No. 1 (2013): 40-41.

¹⁰ Alex Drace-Francis, *The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity*. (London, New York: Tauris, 2006), 49. Kerkslavisch was in Walachije tot ver in de zeventiende eeuw de liturgische en bestuurlijke taal.

¹¹ Bojadžiev, *Partenij*, 11.

¹² Angelov, *Săvremennici*, 201.

¹³ Paskhalis M. Kitromilidis, *‘Epokha prosveščeniya v Grecii* [Het tijdperk van de Verlichting in Griekenland] (Sankt-Peterburg: Aleteija, 2007), 28-31.

¹⁴ Vassilis Maragos, “The Nation of Faith: Partenij Pavlović and Aspects of the Orthodox Commonwealth,” in *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*, ed. Paskhalis M. Kitromilides and Anna Tabaki (Athens: Institute for Neohellenic Research, 2010), 83-107.

de beroemde drukkerij van Moschopolis – de tweede in belang na die van het Patriarchaat in Constantinopel.¹⁵

Van het Meer van Ohrid begaf hij zich naar de Baai van Kotor aan de Dalmatische kust, toen onder Venetiaans bestuur, waar hij in het dorpje Risan als onderwijzer aan de slag ging. Hij trad er in in het orthodoxe klooster van de Ontslaping van de Moeder Gods, gesticht door de Heilige Sava, stichter van de Servische kerk en patroonheilige van de Serven. De lokale orthodoxe bisschop maakte hem diaken. Een jaar later trok hij – na ruzie met de lokale katholieken – via Novi Pazar naar Sarajevo. In Novi Pazar kwam het in hem op om door te reizen naar Moskou, naar ‘tzaar Peter, de keizer van Rusland, de orthodoxe monarch’. De aanleiding was wellicht het recente vredesverdrag van Nystad tussen Rusland en Zweden in 1721 of de toekenning van de keizerstitel aan Peter datzelfde jaar. ‘Maar de Hagarenen hoorden daarvan en wilden ons doden. Daardoor waren we gedwongen onze route te wijzigen.’¹⁶

Partenij – een *wandering monk* ¹⁷

Daarna ging Partenij op bezoek bij Mojsije, de patriarch de Servische Kerk in Peć. In zijn gezelschap reisde hij naar Belgrado dat toen – van 1717 tot 1739 – Oostenrijks was. Mojsije was verwickeld in een conflict met de aartsbisschop van Karlovci over het bisdom van Belgrado, dat in uitvoering van de Vrede van Passarowitz van 1718 was overgegaan van Osmaanse in Habsburgse handen en nu werd geclaimd door het Patriarchaat van Peć en het Aartsbisdom van Karlovci.¹⁸ Partenij reisde met Mojsije naar Wenen om de zaak uit te klaren. Op de terugweg, in Karlovci, werd Partenij tot priester gewijd – samen met zijn vriend Pavle Nenadović, die in 1749 aartsbisschop van Karlovci werd en een belangrijke rol in Partenij’s leven zou spelen.

Naast Belgrado werden toen nieuwe bisdommen georganiseerd in Timișoară en Caransebeș in het Banaat en in Râmnicu (Vâlcea) in Oltenië, West-Walachije, die in 1718 Oostenrijks waren geworden. Partenij woonde de ‘*inștalacija*’ van de bisschop van Râmnicu bij en bezocht bij die gelegenheid ook het naburige Boekarest, waar hij een ontmoeting had met de geleerde Chrysanthos Notaras, patriarch van Jerusalem. Misschien kende Partenij hem al sinds zijn studententijd, want Chrysantos verbleef al enkele decennia in Boekarest. Partenij bewoog zich klaarblijkelijk in de Walachijse *high society*, want hij werd uitgenodigd om te

¹⁵ Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida* (Wien: Böhlau, 1986), 129-132.

¹⁶ Angelov, *Săvremennici*, 199. Hagarenen zijn de nakomelingen van Hagar, de tweede vrouw van Abraham en moeder van Ismaël, die beschouwd wordt als de voorvader van de Arabieren. In de Balkantalen is ‘Hagareen’ een scheldwoord voor ‘Turk’ of ‘Moslim’.

¹⁷ De rol van de ‘zwervende monnik’ in het culturele leven op de Balkan in de achttiende eeuw is voor het eerst beschreven in Carol Rogel, “The Wandering Monk and the Balkan National Awakening,” in *Nationalism in a Non-National State. Dissolution of the Ottoman Empire*, ed. William W. Haddad en William Ochsenwald (Ohio: Ohio State University Press, 1977), 77-99.

¹⁸ Het Aartsbisdom (of Metropolitaat) van Krušedol, vanaf 1713 het Aartsbisdom van (Sremski) Karlovci, was gesticht in 1708 ten behoeve van de ca. 200.000 Serven die in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw uit Servië naar de Habsburgse landen waren gevlucht na een op instigatie van de Oostenrijkers uitgebroken en door de Osmanen onderdrukte opstand. Van 1717 tot 1739 was de zetel gevestigd in Belgrado, dat in die tijd tot het Habsburgse Rijk behoorde. Het Aartsbisdom van Karlovci bestond naast het Patriarchaat van Peć, tot dit laatste in 1766 werd afgeschaft en opging in het Patriarchaat van Constantinopel. In 1848 werd het aartsbisdom verheven tot de rang van patriarchaat. Voordien werden enkel Arsenije III (1674-1706) en Arsenije IV (1725-1748), die beiden vóór hun vlucht naar de Habsburgse landen, respectievelijk in 1691 en in 1737, ook patriarchen van Peć waren geweest, door de Oostenrijkse autoriteiten als patriarchen erkend.

preken voor de dochters van de hoger genoemde, geëxecuteerde Constantin Brâncoveanu. Omdat hun echtgenoten in Istanbul geklaagd hadden over de aan de macht zijnde *voievod* Nicolae Mavrocordato, leek ook Partenij in diens ogen verdacht. Hij werd opgesloten in een klooster en kwam pas vrij na tussenkomst van Mojsije.

Partenij keerde terug naar Belgrado in 1726 om er de Servische nationale kerkraad bij te wonen. Daar werd beslist het bisdom Belgrado toe te voegen aan het aartsbisdom Karlovci. Toen Mojsije in 1730 overleed, werd Partenij *protosyngellos* (secretaris, kanselier) van zijn opvolger Vikentije Jovanović.¹⁹ In 1731 bracht Partenij drie maanden door in Karlovy Vary, waar Vikentije een kuur volgde. Partenij wilde een uitstapje maken naar het naburige Saksen om er de Academie en de universiteit van Leipzig te bezoeken, maar Vikentije liet hem niet gaan.

Van Wenen reisde Partenij naar Peć, waar hij de volgende vijf jaar – van 1732 tot 1737 – zou doorbrengen als *protosyngellos* van patriarch Arsenije IV. Maar ook in die periode was hij voortdurend op pad. Hij bezocht onder meer Niš, Sofia en Plovdiv; in 1733 verbleef hij in het klooster van Čerepiš in Bulgarije en in 1734-1735 bracht hij drie maanden door in het klooster van Rila, eveneens in Bulgarije, maar destijds behorend tot het ambtsgebied van het Patriarchaat van Peć.²⁰

In 1737 schaarde Oostenrijk zich aan de zijde van Rusland in de oorlog tegen het Osmaanse Rijk, die in 1735 begonnen was. In tegenstelling tot de militaire operaties in de *Heldenzeit* (1683-1718), die geleid hadden tot de verovering van Hongarije en Transsylvanië, werd Oostenrijk nu keer op keer door de Osmanen verslagen. Opnieuw vluchtte een deel van de Servische bevolking, dat de Oostenrijkers gesteund had, nu onder leiding van Arsenije IV, naar het noorden. Partenij trok met hen mee. Via Niš bereikten de Serven, die het geluk hadden de tocht te overleven, Belgrado. Naderhand vestigden ze zich in Slavonië en de Vojvodina, die deel uitmaakten van het Habsburgse Hongarije. Arsenije IV, die de opstand en de erop volgende vlucht had georganiseerd, volgde aartsbisschop Vikentije op, die in 1737 was overleden. In 1740 werd hij door Maria Theresia erkend als aartsbisschop van de Servische kerk in Sremski Karlovci, maar hij mocht tot zijn dood (in 1748) de titel van patriarch voeren. In Peć werd hij opgevolgd door een andere patriarch, van Griekse origine.

Bisschop Partenij

Partenij werd in 1741 aangesteld als parochiepriester in de Griekse Kapel in Wenen, die mede gesticht was door Georgios van Trebizonte, zijn leraar in Boekarest.²¹ In 1741 verbleef hij gedurende enige tijd in het Hongaarse Eger. Vandaar stuurde hij in april een brief aan de Russische keizerin Jelizaveta Petrovna en naar de Russische Synode. Hij blijkt vol lof over de behandeling van de Serven door Maria Theresia, maar klaagt over de lokale overheden en vraagt om steun uit Rusland. De Serven zijn volgens hem ‘ofwel getergd en onderdrukt door de Osmanen, of elders gekleineerd en vernederd’ (*иными от отомановъ озлобляемый и утѣснѣмый, иными инудѣ уничижаемый и поношаемый*). Als Rusland geen liturgische boeken stuurt, dreigt Partenij, dan zouden de Serven zich wel eens kunnen bekeren tot ‘het door God gehate Uniatendom’ (*богомерское униятельство*).²² We weten niet of en hoe de Russische autoriteiten op Partenij’s brief gereageerd hebben, maar in ieder geval stuurde

¹⁹ Voor de activiteiten van Mojsije Petrović and Vikentije Jovanović als leiders en hervormers van de Servische kerk in het Habsburgse Rijk, zie Radmila Radić, “Monasticism in Serbia in the modern period. Development, influence, importance,” in *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*, ed. Angeli Murzaku (New York: Routledge, 2016,) 193 ff. .

²⁰ Angelov, *Săvremennici*, 25-30.

²¹ Maragos, “The Nation of Faith”, 93.

²² Angelov, *Săvremennici*, 21-22.

Rusland overvloedig boeken naar de Servische kloosters in Fruška Gora, de Servische ‘Heilige Berg’.²³

Ondertussen bleef Partenij in contact met het hof in Walachije. In 1746 vertaalde hij het testament van Păuna Greceanu, vorstin van Walachije, uit het Roemeens in het Latijn. Păuna’s man Ștefan Cantacuzino had samen met zijn vader de correspondentie van Constantin Brâncoveanu met de Habsburgers naar de Sublieme Porte ‘gelekt’, met als gevolg de al eerder vermelde arrestatie en terechtstelling van Brâncoveanu in Istanbul in 1714. Datzelfde jaar werd Ștefan zelf vorst van Walachije. Tijdens het heropflakking de Osmaans-Oostenrijkse oorlog in 1716 koos hij echter ook zelf de kant van de Oostenrijkers; hij werd gearresteerd door de Osmanen en onderging hetzelfde lot als zijn voorganger. Zijn bezittingen werden geconfisqueerd, waardoor zijn weduwe gedwongen werd onder meer aan het hof in Wenen te bedelen om bijstand – vanwaar het belang van het testament. Datzelfde jaar 1746 reisde Partenij op uitnodiging van de nieuwe vorst van Walachije, Constantin Mavrocordato, af naar Boekarest, maar werd in Mehadia gearresteerd op verdenking van betrokkenheid bij een samenzwering. Hij werd gevankelijk teruggebracht naar Wenen, waar hij zestien maanden in de gevangenis verbleef, tot zijn onschuld bleek. Maragos veronderstelt dat zijn relaties met de weduwe van de vroegere vorst de reden waren.²⁴ Bojadžiev suggereert dat Arsenije IV betrokken was bij een grootscheepse anti-Osmaanse opstand samen met Constantin Mavrocordato, maar toen de zaak aan het licht dreigde te komen, Partenij de zondebok maakte.²⁵

Na deze gebeurtenissen was Partenij enige tijd parochiepriester in Buda, waar hij in 1749 door de nieuwe aartsbisschop (en zijn vriend) Pavle Nenadović ‘bevorderd’ werd tot archimandriet, een trap hoger dan *protosyngellos*. Datzelfde jaar, in juni, werd hij naar aanleiding van de investituur van Pavle samen met hem ontvangen door ‘de keizer en de koningin’, dat wil zeggen, keizer Frans Stefan en zijn vrouw Maria Theresia, koningin van Hongarije en Bohemen.²⁶ Op 4 september 1751 werd hij tot bisschop gewijd. Als hulpbisschop door Pavle kreeg hij belangrijke en confidentiële opdrachten toevertrouwd. Zo was hij in 1753 voorzitter van een bijzondere commissie, die in opdracht van de aartsbisschop de kloosters in Fruška Gora visiteerde. Van alle kloosters werden de roerende en onroerende goederen, het aantal monniken en vanwaar ze afkomstig waren, het aantal boeken in de bibliotheek en in welke talen, enzovoort, geïnventariseerd. Zijn *Opis srpskih fruškogorskih manastira* (Beschrijving van de Servische kloosters in Fruška Gora) – meer dan 400 pagina’s (in de publicatie van Ruvarac) is een kostbare bron van informatie over het Servische kloosterleven in de achttiende eeuw.²⁷

Met uitzondering van zijn *Troparion en kantakion voor de martelaar Stefan van Herzegovina*, geschreven in 1732-1733, en zijn *Verheerlijking van de Servische koningen*, gedateerd 1733, schreef Partenij zijn belangrijkste literaire werken – het *Breviarion*, de *Dienst voor de Apostel Jacob*, en de *Ode aan de Tweede Komst van Christus* – de drie laatste vertalingen uit het Grieks – in de jaren vijftig van de achttiende eeuw, toen er een einde was gekomen aan zijn omzwervingen en zijn leven blijkbaar wat rustiger verliep. In 1757, drie jaar voor zijn dood, schreef hij zijn *Autobiografie*, geconcipieerd als deel van een (auto)biografie van Arsenije IV, geschreven door Partenij.²⁸ Het is een wat verward relaas,

²³ Rogel, *The Wandering Monk*, 19-20.

²⁴ Maragos, “The Nation of Faith”, 93.

²⁵ Bojadžiev, *Partenij*, 27-29.

²⁶ Angelov, *Săvremennici*, 197.

²⁷ Dimitrije Ruvarac, *Opis srpskih Fruškogorskih manastira 1753 godine* [Beschrijving van de Servische kloosters van Fruška Gora in 1753] (Sremski Karlovci: Srpska Manastirska Štamparija, 1903).

²⁸ Angelov, *Săvremennici*, 32-33.

waarin de chronologische volgorde van de gebeurtenissen niet gerespecteerd wordt en het verhaal voortdurend onderbroken wordt door pathetische uitweidingen over de onenigheid tussen katholieken en orthodoxen, maar het blijft de belangrijkste bron van informatie over wat ons hier interesseert: het wereldbeeld van Partenij.

De wereld volgens Partenij

Partenij bracht zijn hele actieve leven door als monnik in trouwe en onvermoeibare dienst van de twee Servische kerken –Peć en Karlovci. Nog voor hij intrad verdedigde hij het orthodoxe geloof met een bijna fanatieke ijver tegen moslims en katholieken. Hij bezocht de Vorstelijke Academie in Boekarest, waar studenten werden opgeleid in de geest van het neo-Aristoteliaanse rationalisme, en studeerde vervolgens bij de ‘Cartesiaan’ Methodios Anthrakitis, maar veel lijkt er van die moderne inzichten bij Partenij niet te zijn blijven hangen. Zo heeft Partenij een blind vertrouwen in de genezende kracht en de miraculeuze werking van relikwieën. Zijn autobiografie bevat een hele opsomming van kerken die hij bezocht om de relikwieën van de heiligen die er bewaard worden te kussen en te vereren.²⁹

Angelov noemt als belangrijkste indicatie voor Partenij’s ‘nieuwe levensbeschouwelijke inzichten’ zijn uiteenzetting over het geneeskrachtige water in Karlovy Vary, dat Angelov ‘ondenkbaar in de mond van een middeleeuwse schrijver’ acht.³⁰ Die uiteenzetting gaat als volgt:

Met hem [aartsbisschop Vikentije, R. D.] ging ik niet alleen naar het Oostenrijkse Wenen, maar ook via het Tsjechische Praag naar Karlsbad of Teplice Karlove, en daar brachten we drie maanden door. Het water komt daar kokend en kolkend tevoorschijn en wordt door de bezoekers gedronken als koffie. Dat water zuivert de mens op wonderlijke wijze. De eerste dag moet men vijf koppen drinken, de tweede dag tien, de derde vijftien, de vierde twintig, enzovoort. Zieke en gezonde mensen drinken gedurende enkele dagen. Van verschillende volken komen daar mensen bij elkaar, als bij een helende bron. De Weense artsen raadden de betreurde aartsbisschop Vikentije aan om daarheen te gaan om te genezen van zijn ziekte. Karlove Teplice heet [die plek], want dat water werd ontdekt ten tijde van Karel V, de Roomse keizer. Ze vonden er een dode ree en hond in, die verdronken waren. En op keizerlijk bevel, toen de keizer zijn been had genezen van een wonde, die hij had opgelopen in een gevecht met de Fransen, werd deze plek bevolkt. Er werd een mooie stad gebouwd, er werden uitstekende kunstenaars voor gevonden. Er mogen geen wapens gedragen worden, alleen wanneer men de stad verlaat op reis.³¹

Het is onduidelijk welke ‘nieuwe wereldbeschouwelijke inzichten’ hier aan de oppervlakte komen en waarom dergelijke informatie niet van een ‘middeleeuwse schrijver’ afkomstig kan zijn. De allure van wetenschappelijkheid, die de opsomming van de aanbevolen dagelijkse doses bronwater aan de tekst zou kunnen verlenen, wordt teniet gedaan door de mededeling over de twee omgekomen viervoeters. De rest van de *Autobiografie* bevat niets wat zou kunnen suggereren dat Partenij enige voeling had met de moderne tijd. Het feit dat hij in Rila in twee panegyrieën uit de vijftiende eeuw – van Mardarij en van Vladislav Gramatik – een alfabetische gerangschikte inhoudstafel aanbracht, mag dan wel ‘getuigen van de introductie van een nieuwe bibliografische praktijk’ en als zodanig ‘een interessant en belangrijk moment

²⁹ Angelov, *Săvremennici*, 201-202.

³⁰ Angelov, *Săvremennici*, 59.

³¹ Angelov, *Săvremennici*, 200. Karlsbad werd gesticht door Karel IV van Luxemburg in de veertiende eeuw, maar werd populair onder Keizer Karel V in de zestiende eeuw.

in onze culturele ontwikkeling' zijn ³², het maakt hem evenmin een voorloper of vroege vertegenwoordiger van de Verlichting op de Balkan.

Volgens Partenij berust het lot van staten, gemeenschappen en individuen volledig en uitsluitend in handen van een almachtige God – niet meteen een Verlichte benadering van de gang van zaken. Overeenkomstig de 'officiële' visie van het Patriarchaat van Constantinopel beschouwt hij de Osmaanse overheersing op de Balkan als een straf van God voor de zonden van de orthodoxe christenen en in het bijzonder voor de bereidheid die ze in de veertiende en vijftiende eeuw toonden om een hereniging van de kerken van Rome en Constantinopel onder het oppergezag van de paus te aanvaarden. Partenij geeft in zijn autobiografie menig voorbeeld van hoe orthodoxe christenen lijden door toedoen van moslims en telkens met de goedkeuring van God:

Maar vandaag, zoals ik met eigen ogen zag, is wegens onze zonden het klooster van Mileševo vernield en verbrand en zijn (zo vertelde men) de relikwiën van de Heilige Sava verbrand door de vervloekte Hagarenen.³³

De moslims hebben vele van onze kerken vernield, maar ze hadden Gods toelating, wegens onze zonden (...).³⁴

Niet alleen orthodoxe christenen, ook katholieken worden gestraft voor hun zonden:

Omdat ze dit gebod van God veronachtzaamden kwamen er niet alleen in het Westen, maar ook in het Oosten veel verdriet, onheil en catastrofes voor, aan de ene kant door het juk en de kwellingen van de Hagarenen, aan de andere kant door vijandelijkheden van de Lutheranen en de Calvinisten.³⁵

Er is volgens Partenij maar één godsdienst die in aanmerking komt voor de verheerlijking van God en dat is de orthodoxie. Daar is Partenij nogal gedreven in. In dogmatische aangelegenheden, zoals de kwestie van het *filioque*, verdedigt hij hartstochtelijk het orthodoxe standpunt.³⁶ In zijn autobiografie maakt hij herhaaldelijk melding van de aanvaringen die hij over de kwestie had met katholieken en die hij meestal door zijn eigen uitdagend gedrag uitlokte:

In het Italiaanse Napels kreeg ik klappen en werd ik de kerk uit gegooid omdat ik had gezegd dat *Non e vero pastore il Pontifice, ma e falso, perche e fato la schisma in chesa de Jesu Christu*. Ook in Rome, Venetië, Firenze, en Bari was het me net zo of nog erger vergaan, mocht ik niet snel zijn overgestoken [naar Dalmatië].³⁷

³² Angelov, *Săvremennici*, 26-27.

³³ Angelov, *Săvremennici*, 28, citeert een notitie van Partenij bij een *Vita van de Heilige Sava* in een manuscript uit de zestiende eeuw, bewaard in de bibliotheek van het klooster van Rila.

³⁴ Angelov, *Săvremennici*, 198.

³⁵ Angelov, *Săvremennici*, 208.

³⁶ Volgens de geloofsbelijdenis, zoals geformuleerd door het eerste oecumenische concilie in Nicaea in 325 en het tweede in Constantinopel in 381 komt de Heilige Geest voort uit de God de Vader. Een Spaans concilie in Toledo in 589 voegde daar aan toe: 'en uit de Zoon'. Deze toevoeging werd door de Kerk van Constantinopel afgewezen erkend. De kwestie leidde uiteindelijk tot het Grote Schisma tussen Constantinopel en Rome in 1054.

³⁷ Angelov, *Săvremennici*, 198. De Italiaanse zin betekent: 'De paus is geen echte priester, maar een valse, want hij heeft een schisma veroorzaakt in de kerk van Christus.'

In Wenen kan hij het weer niet laten:

In Wenen in de Sint-Stefanskathedraal hield ik een korte preek in het Latijn over vrede, liefde en de zeven oecumenische concilies met als gevolg dat ze me wilden opsluiten als een gek (*яко изумленна*). Ik wilde nog doorgaan, maar toen ik zag dat ze wilden tegenhouden en een pak slaag geven, zweeg ik maar.³⁸

De *Autobiografie* bevat tal van breedvoerige uitweidingen – ze nemen ongeveer een derde van de hele tekst in beslag – over christologische discussies, de oecumenische concilies en het Grote Schisma. Voor dit laatste vindt Partenij enkel en alleen de katholieken te laken. Het zijn dan ook zij die de eerste stap tot verzoening moeten zetten:

O, mochten de Rooms-katholieken maar vasthouden aan de oude kalender en het *synaxarion*³⁹, dan zou er niet zo'n een breuk bestaan tussen de Westerse en de Oosterse christenen. O, mocht de Roomse Kerk geen afstand gedaan hebben van de vasten, de waken, de onthouding en de andere tradities van de Westerse en de Oosterse heiligen, dan zou er niet zo'n vijandigheid bestaan onder de christenen. O, mocht de Roomse Kerk het voorbeeld volgen van de drie jongelingen die in de vurige vlammen werden gegooid en een geestelijk lied aanhieven, en niet hun toevlucht namen tot Joodse en Babylonische heidense muziek. (...) Hebt berouw, doet zoals uw voorvaderen en volgt samen met ons de geloofsbelijdenis. Verwerpt uw blinde leiders en uw kwaadaardige herders. (...) Gehoorzaamt de Heilige Oosterse Kerk die niets veranderd heeft van de dingen die de Heilige Apostelen en de door God bezielde kerkvaders hebben nagelaten, maar volledig en ongeschonden alle dogmata van het heilige orthodoxe geloof hebben bewaard.⁴⁰

Moslims en katholieken zijn voor Partenij overigens niet de enige vijanden van de orthodoxe kerk. De notitie bij de reeds genoemde *Vita van de Heilige Sava* bevat een hele lijst:

Andere heilige [kloosters] bestaan vandaag de dag nog steeds in hun geheel en ongehavend als bevestiging van de juistheid van ons geloof en tot verlegenheid van de ongelovige Hagarenen en de kwaadaardige ketters – de katholieken, de Armenen, de Nestorianen en de andere afvalligen en schismatici [die zich afkeerden van] het oecumenische geloof en de juiste dogmata van de Oosterse apostolische kerk.⁴¹

Partenij gelooft dat wie de Orthodoxe Kerk schade wil berokkenen altijd door God bestraft wordt. In zijn autobiografie geeft hij drie voorbeelden van rampen, uitgelokt door het voornemen van lokale bestuurders om 'een Latijns altaar te bouwen in een orthodoxe kerk': de blikseminslag in het kruitmagazijn in Korfoe in 1719, waarvan hij de gevolgen met eigen ogen aanschouwde, de aardbeving in Lissabon in 1755 en de explosie van het kruitmagazijn in Budapest 'enkele jaren geleden'. Dit is zijn relaas over Gods ingreep in Korfoe:

In Korfoe, de beroemde stad van het Venetiaanse Rijk, gebeurde in 1719 hetzelfde. Heel het paleis van de gouverneur werd verwoest door bliksem en vuur, omdat hij een

³⁸ Angelov, *Săvremennici*, 200.

³⁹ *Synaxarion* (van het Grieks *synago*, 'verzamelen'. Verzameling heiligenlevens, gerangschikt volgens de dagen van het jaar, waarop de heilige in kwestie gevierd wordt. De Slavische benaming is *prolog*).

⁴⁰ Angelov, *Săvremennici*, 206-207.

⁴¹ Angelov, *Săvremennici*, 28.

Latijns altaar wilde bouwen in een orthodoxe kerk waarin de relikwieën rusten van de Heilige Spyridon de Wonderdoener van Trimythous. Dikwijls, op de grote feestdagen, nemen de priesters, gekleed in soutanes, het lichaam van die heilige op hun schouders en dragen het door de stad in een processie van het hele Grieks-orthodoxe volk. Ik zag met mijn eigenste ogen het verwoeste paleis en de vele slachtoffers, onder wie de gouverneur zelf.⁴²

Voor Partenij vormen de orthodoxe christenen één grote gemeenschap, waarbinnen etniciteit van geen belang is. Jordan Ivanov merkte op (in een ongepubliceerde tekst, aangetroffen in zijn archief) dat er ‘voor Pavlovič blijkbaar geen Grieken, Bulgaren, Serven, Vlach en Russen bestaan, maar slechts één orthodoxe natie, wier vijanden Turken, katholieken en anderen zijn’.⁴³ Partenij zelf was een Bulgaar, maar hij diende zijn hele leven met onvoorwaardelijke loyaliteit de Servische kerk. Hij ondertekende ook vaak in het Grieks: Παρθένιος Παύλος. De Russen zijn voor hem altijd ‘onze geloofsgenoten’ (наши единовѣрци), en nooit, bijvoorbeeld, ‘onze mede-Slaven’. Partenij heeft het hoogst zelden over de Slaven, en nooit over de Zuid-Slaven, een term die in zijn tijd overigens nog moest worden uitgevonden. Dat Partenij speciaal uitkeek naar de bevrijding van de Zuid-Slaven van de Osmaanse overheersing lijkt dan ook tamelijk onwaarschijnlijk; voor hem tellen alle orthodoxe christenen in het Osmaanse Rijk.

Partenij heeft het beroepshalve dikwijls over de ‘*Slavēnosārbi*’, Slavische Serven, waarmee hij gewoon de Serven bedoelt. Niets wijst erop dat hij een bijzondere emotionele band met Bulgarije en de Bulgaren zou hebben gehad. Voor zover we weten heeft hij ‘zijn vaderland Silistra’ nooit meer bezocht nadat hij het als jonge man had verlaten. In de jaren 1733-1735 bezocht hij een aantal Bulgaarse kloosters en bracht drie maanden door in het klooster van Rila. Slechts één keer, in een notitie uit 1733 in een manuscript in de kloosterbibliotheek, maakt hij melding van ‘het Bulgaarse diepgelovige volk’ (болгарский блгвѣрний народ). Had er tenminste gestaan ‘mijn Bulgaarse volk’, maar zelfs dat niet. Verder roept hij de Heilige Ivan van Rila op om ‘het [Bulgaarse volk] te beschermen tegen allerlei verleidingen en geweldplegingen door boze geesten en door het goddeloze Hagareense volk en om te bidden tot de Levenschenkende Heilige Drievuldigheid voor het hele universum’.⁴⁴

In een gelijkaardige notitie, daterend uit 1734, vertelt Partenij dat hij een oorkonde die tsaar Ivan Šišman heeft uitgereikt aan het klooster van Rila heeft gekopieerd.⁴⁵ Dat Ivan Šišman een Bulgaarse tsaar was, vermeldt hij niet. (Paisij van Hilendar zal dertig jaar later geen gelegenheid laten voorbijgaan om hem ‘Bulgaarse tsaar’ te noemen.⁴⁶) Het gaat in Partenij’s notitie verder enkel over de privileges van het klooster en over de miraculeuze relikwieën van de Heilige Ivan, in wier genezende kracht Partenij vast gelooft. In zijn autobiografie schrijft hij over zijn verblijf in het klooster van Rila alleen maar dat hij ‘op die plaats met groot genoegen verbleef in stilzwijgen en in verwachting van God, die mij redde van kleinmoedigheid en van de stormen van wereldse onrust en verwarring’.⁴⁷

De aandacht die Partenij in de *Autobiografie* besteedt aan de zogenaamde ‘Heilige Zeventalligen’ (Седмочисленни) – Cyrillus en Methodius en hun vijf leerlingen –, naar aanleiding van zijn bezoek aan het klooster van de Heilige Naum bij Ohrid, lijkt eveneens veeleer religieus dan patriottisch geïnspireerd te zijn:

⁴² Angelov, *Săvremennici*, 206.

⁴³ Geciteerd in Angelov, *Săvremennici*, 9.

⁴⁴ Angelov, *Săvremennici*, 26.

⁴⁵ Angelov, *Săvremennici*, 27-28.

⁴⁶ Paisij van Hilendar schreef in 1762 de eerste Bulgaarse geschiedenis.

⁴⁷ Angelov, *Săvremennici*, 200.

Hij is niet de profeet Naum, maar die andere, die van de Zeventalligen, die predikten als de apostelen en voor wie Gerasimos of Grigorios, bisschop van Dyrrachion [Durrës in Albanië), die Griekse leraar in Berat was, een eredienst schreef, [opgenomen] in een boek, gedrukt in Moschopolis. Hun namen zijn de volgende: 1. Methodius, die bisschop was in Moravië, 2. Cyrillus, zijn broer, de filosoof, die voor de Slaven veertig letters ontwierp en waarover in de *prolog*⁴⁸ voldoende wordt meegedeeld, 3. Kliment, de bisschop van Ohrid, dat ook Justiniana Prima genoemd wordt, omdat het het vaderland van Justinianus is, de tot in de eeuwen der eeuwen in de herinnering levende Griekse keizer, 4. De hoger genoemde Naum, 5. Sava, 6. Gorazd, 7. Angelarij. Zij leefden allen op God welgevallige wijze en onderwezen en onderrichtten het orthodoxe geloof en zij probeerden de Westerse landen te overtuigen om tot bezinning te komen aangaande het voortkomen van de Heilige Geest uit de Vader, om welke reden ze werden geketend en in de gevangenis gezet. Maar de kracht van God in den Hoge kwam voor hen tussen en bevrijdde hen van degenen die hun kwaad wilden berokkenen. Niet alleen onderwezen ze het volk, maar ze genazen ook degenen die leden aan allerlei kwalen door het aanroepen van de Heilige Levenschenkende Drievuldigheid. En zo begiftigd waren ze door de gaven van de Heilige Geest (volgens de getuigenis van hun hagiografen), dat ze alleen door hun blik, zonder aanraking met hun handen, aan de zieken genezing verschaften.⁴⁹

Partenij heeft veel minder aandacht voor de creatie van het Slavische alfabet door Cyrillus en Methodius en hun cultuurhistorische belang dan voor de activiteiten van de Zeventalligen als verspreiders van het orthodoxe christendom en miraculeuze genezers – waarbij hij niet nalaat om naar gewoonte ook het heikele punt van het *filioque* onder de aandacht te brengen.

Zoals we zagen was voor Partenij – zoals voor de Orthodoxe Kerk over het algemeen – de Osmaanse overheersing door God gewild. Consequent met deze opvatting verwacht Partenij dat ook het einde van de Osmaanse overheersing het resultaat zal zijn van een goddelijke interventie. Er mag overigens aan getwijfeld worden of Partenij daarbij geïnteresseerd was in de vestiging van onafhankelijke staten, zoals de vertegenwoordigers van de nationale bewegingen vele decennia later. In ieder geval maakt hij daarop zelfs geen toespeling. Victor Roudometof wees erop dat op de Balkan in de pre-moderne tijd ‘liberation was instead understood in the religious sense of salvation and redemption rather than in the political sense of national independence’.⁵⁰ Waarschijnlijk dacht ook Partenij er zo over.

Partenij rekt vooral op Rusland. Volgens een populaire profetie zou ‘een blond volk uit het noorden’ de orthodoxe volken op de Balkan van de Osmanen bevrijden.⁵¹ Precies op het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw geraakte Rusland verwickeld in een aantal oorlogen tegen het Osmaanse Rijk (die overigens niet allemaal goed afliepen). De Russische keizers zijn voor Partenij geen autonome politieke actoren, maar instrumenten in de handen van God:

⁴⁸ ‘Prolog’ is de Slavische benaming van het *synaxarion* (ziet noot 39).

⁴⁹ Angelov, *Săvremennici*, 201.

⁵⁰ Victor Roudometof, “From *Rum Millet* to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821. *Journal of Modern Greek Studies* 16 (1998): 18. Zie ook Richard Clogg, *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 17, in dezelfde zin.

⁵¹ Vasilka Tăpkova-Zaimova en Anisava Miltenova, “‘Proročestva’ vāv vizantijskata I starobālgarskata knižnina [Profetieën in de Byzantijnse en Oudbulgaarse literatuur],” *Palaeobulgarica* 8, nr. 3 (1984), 30-31.

Peter de Grote, mag hij altijd in onze herinnering voortleven, de Al-Russische monarch, versloeg de Zweedse koning bij Poltava met de hulp van God, de Moeder Gods en alle heiligen in gebed. Hij [Karel] zocht bescherming bij de Turken, maar hij [Peter] ging hem achterna. En zodoende, na 28 jaar van oorlog met de Zweden, brakte er een oorlog met de Hagarenen uit. En hadden Mazepa en Constantin Brâncoveanu, beide prinsen en legerleiders, de ene een Kozak, de andere een Walachijer, de tsaar niet verraden, dan zou hij de Hagarenen onderworpen hebben. Maar zoals geschreven staat: ‘Mijn kracht wordt in zwakheid volbracht.’⁵² De almachtige God besliste [om de Ottomanen te verslaan], niet door middel van Keizer Peter, de overwinnaar van de Zweedse ketter, maar enkele jaren later, toen de Mohammedanen opnieuw een oorlog begonnen tegen de godvruchtige Moskovieten wegens de wandaden van de ongelovige Tataren, versloeg Hij de schaamteloze en ongelovige Hagarenen, nam hen gevangen en beschaamde hen door middel van Anna, mag zij altijd in onze herinnering voortleven, de Al-Russische keizerin.⁵³

Partenij's *Autobiografie* bevat ook een stuntelige ode aan Peter, waarvan lange tijd werd aangenomen dat Partenij ze zelf vervaardigd had, maar die een vertaling is gebleken van een Russische ode uit de vroege jaren 1720.⁵⁴ We citeren hier enkel de eerste (van de drie, in het Russische origineel vier) strofen, om de lezer een idee te geven van de strekking en de kwaliteit:

Радуйся, русійскій орле двоеглавный,
ты бо еси нынѣ въ всѣмъ мире славный.
Слава твоя нынѣ вездѣ процвѣтаетъ,
понеже левъ шведскій ‘оувы мнѣ’ ридаетъ.

[Verheugt u, tweekoppige Russische adelaar,
Want gij zijt thans in de hele wereld vermaard.
Uw glorie is het, die thans overal welig gedijt,
doordat de leeuw uit Zweden ‘wee mij’ krijt.]

Enzovoort.

Rusland moet de roem evenwel delen met Oostenrijk: ‘Dit lied is ook van toepassing op het verheven huis van Oostenrijk,’ haast Partenij zich toe te voegen,

alleen de namen moeten verwisseld worden – waar ‘Russisch’ staat geschreven, moet ‘Oostenrijk’ gezongen worden, en waar ‘Zweeds’ staat, zingt ‘Turks’. Men ziet Gods bescherming over beide keizerrijken. De Moskovieten werden bestreden en hun werd schade berokkend door Polen, Zweden, Hagarenen, Tataren, Perzen, maar allen werden overwonnen en afgeschud door de kracht van God, de Moeder Gods en Gods welgevallige [heiligen]. Op dezelfde manier richtten zich tegen het Duitse Rijk Fransen, Zweden, Beieren, Spanjaarden, Pruisen, Sakkers, Hongaren en Hagarenen, maar allen keerden onverrichterzake en beschaamd terug. Daarom kijken thans de vijanden vanuit de verte toe en durven niets [te ondernemen] tegen onze door God gekroonde Moskovische keizers en keizerinnen, zijnde Jelizaveta, Peter en Pavel, en Oostenrijkse Frans de Eerste, Maria Theresia, Mariandel [?], Jozef, Amalia, Karel,

⁵² 2 Korinthiërs 12: 9.

⁵³ Angelov, *Săvremennici*, 203.

⁵⁴ Angelov, *Săvremennici*,: 204-205.

Peter, Christina, Leopold, Ferdinand en hun hele familie, die God in de toekomst moge bewaren, verdedigen en redden.⁵⁵

Tot besluit

‘Natuurlijk’, schrijft Angelov, ‘*fundamenteel* is bij Partenij zijn religieuze christelijke wereldbeschouwing, waarvan hij zich niet helemaal heeft kunnen bevrijden (*om което и не е могло да се освободи изцяло*)’.⁵⁶ Deze formulering wekt de indruk dat Partenij, had hij maar gekund, zich helemaal van die christelijk-religieuze wereldbeschouwing zou hebben bevrijd. Dichter bij de waarheid is evenwel dat Partenij zich zelfs niet ten dele van deze christelijk-religieuze wereldbeschouwing heeft bevrijd, enook nooit het minste verlangen heeft gehad om dat te doen. Hij mag dan al kennis hebben van de Cartesiaanse twijfel, er is bij Partenij geen spoor van twijfel te bespeuren aan de alomtegenwoordigheid en de almacht van God, aan de juistheid van het orthodox-christelijke geloof, aan de verwerpelijkheid van elke andere religieuze overtuiging, aan de wonderbaarlijke geneeskracht van relikwieën enzovoort. Peter de Grote is zijn held, niet wegens de hervormingen, maar omdat hij de ‘ketterse Zweden’ en de ‘Hagarenen’ bestrijdt. Er is ook geen spoor van enig nationaal bewustzijn: er zijn enkel orthodoxe christenen, zonder etnisch onderscheid, en verfoeilijke anderen. Als er al eens een Servische koning of een Bulgaarse tsaar genoemd wordt, dan is dat altijd enkel en alleen in relatie tot zijn omgang met kerken en kloosters of omdat zijn stoffelijke resten miraculeuze eigenschappen hebben. Aardbevingen en blikseminslagen hebben geen natuurlijke oorzaak, maar zijn straffen Gods. Wanneer de eigentijdse, moderne wereld – bijvoorbeeld in de vorm van oorlogen – Partenij’s leefwereld binnendringt, dan worden de gebeurtenissen meteen ingekapseld in en verklaard vanuit dat christelijk-religieuze wereldbeeld: de actoren zijn werktuigen Gods, de gebeurtenissen door God bewerkstelligd.

Partenij was een kind van zijn tijd en als zodanig wellicht representatief voor zijn tijdgenoten. Willen we – ik keer terug naar mijn uitgangspunt – het doen en laten van de mensen op de Balkan in de eerste helft van de achttiende eeuw doorgronden, dan moeten we aanvaarden dat ze dachten en handelden vanuit die premoderne religieuze levensbeschouwing en dat moderne filosofische of wetenschappelijke inzichten en nationalistische overwegingen, eigen aan de Verlichting, hun vreemd waren. Niets in Partenij’s leven, werken en denken kan verklaard worden door hem te duiden als een vroege vertegenwoordiger van de Verlichting of van de bevrijdingsbewegingen op de Balkan. Hij is daarom niet minder onze belangstelling waard.

Bibliografie

Angelov, Bonju St.. *Săvremennici na Paisij*. Vol. 2. Sofia: BAN, 1964.

Bojadžiev, Pirin. *Partenij Pavlovič*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988.

Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Drace-Francis, Alex. *The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity*. London, New York: Tauris, 2006.

Kiselkov, Vasil. *Prouki i očerti po starobălgarska literatura*. Sofia: BAN, 1956.

⁵⁵ Angelov, *Săvremennici*, 205.

⁵⁶ Angelov, *Săvremennici*, 59. Cursivering van Angelov.

Kitromilidis, Paskhalis M.. *‘Epokha prosvešćenija v Grecii*. Sankt-Peterburg: Aletejja, 2007.

Komninos, Ioannis. *Proskynitarion to Agiou Orous tou Athonos*. Venetia: N. Glykys, 1745.

Maragos, Vassilis. ‘The nation of Faith: Partenij Pavlović and aspects of the Orthodox Commonwealth,’ in *Greek-Bulgarian relations in the age of national identity formation*, edited by Paskhalis M. Kitromilides and Anna Tabaki, 83-107. Athens: Institute for Neohellenic Research, 2010.

Peyfuss, Demeter. *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*. Wien: Böhlau, 1986.

Radić, Radmila. ‘Monasticism in Serbia in the modern period. Development, influence, importance,’ in *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*, edited by Angeli Murzaku, 190-217. New York: Routledge, 2016.

Rogel, Carol. ‘The Wandering Monk and the Balkan National Awakening,’ in *Nationalism in a Non-National State. Dissolution of the Ottoman Empire*, edited by William W. Haddad & William Ochsenwald, 77-99. Ohio: Ohio State University Press, 1977.

Roudometof, Victor. ‘From *Rum Millet* to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821.’ *Journal of Modern Greek Studies* 16 (1998): 11-48.

Rovithis, Flora, Doina Ionescu en Eleni Rovithis-Livanou. ‘Greek Scholars at the Princely Academies in Bucharest and Jassy.’ *Romanian Astronomical Journal* 23, No. 1 (2013): 36-54.

Ruvarac, Dimitrije. *Opis srpskih Fruškogorskih manastira 1753 godine*. Sremski Karlovci: Srpska Manastirska Štamparija, 1903.

Ruvarac, Dimitrije. ‘Avtobiografija Partenija Pavlovića.’ *Srpski Sion* 15, nr. 14 (1905): 396-399, nr. 15 (1905): 430-432, nr. 17 (1905): 493-495, nr. 18 (1905): 526-528, nr. 19 (1905): 553-556.

Tăpkova-Zaimova Vasilka & Anisava Miltenova, ‘‘Proročestva’ vāv vizantijskata i starobālgarskata knižnina.’ *Palaeobulgarica* 8, nr. 3 (1984): 30-31.